

Afdalen in het donker van Moeder Aarde

Dr. Annine van der Meer

1. Jung en de Grote Moeder

Kennismaken met Carl Gustav Jung. Mijn ontzag voor Jung is mij ingegoten door mijn leermeester Gilles Quispel. Via hem maak ik kennis met het gedachtengoed van Jung. Jung staat aan de basis van de grootste psychologische ontdekking van de 20^e eeuw: het onbewuste.¹ Pas veel later leer ik zien hoe het onbewuste een tussenschakel en poort vormt naar het kosmisch bewustzijn.² Maar het zaadje is gelegd.

Jung en de Grote Moeder. Jung wordt wel genoemd 'de profeet van de Grote Moeder'. Hij vindt het moederarchetype zeer belangrijk en besteedt er daarom veel aandacht aan. De gezonde moeder speelt in een centrale rol in het bestaan van een mens. De moeder is de eerste wereld van het kind.³ Hij kende de werking van het 'gelukshormoon' oxytocine nog niet. Maar hij heeft het intuïtief aangevoeld.

Een moeder wordt in feite verliefd op haar hulpeloze piepjonge zuigeling, die zij negen volle maanden onder haar hart gedragen heeft en via de navelstreng gevoed en grootgebracht heeft in de veilige donkere holte van haar baarmoeder. Nu produceert zij in haar liefde voor het nieuwe leven het hormoon oxytocine. De zuigeling ontvangt het via haar moedermelk; het kind voelt zich veilig, geborgen en wordt rustig. Er ontwikkelt zich nu een onverbrekelijke liefdesband tussen die twee: de zuigende beweging van de mond bij de borstvoeding wordt de basis voor de latere kus tussen twee geliefden.

Oorlog is niet van alle tijden. De natuurlijke intermenselijke harmonie tussen moeder en kind zal de basis zijn voor liefdevolle relaties binnen de oudste mensengroepen en de latere grootfamilies in clan en stam. Die harmonie komt getuige wereldwijd recent *antropologisch* onderzoek nog steeds voor bij niet-westerse inheemse culturen, wanneer die niet al te zeer zijn aangetast door massa-toerisme en ongewilde belangstelling van staat en multinationals. Pas onlangs heb ik het aangedurfd op basis van een grote hoeveelheid recente *antropologische studies* een brug te slaan naar het verre verleden.⁴ *Archeologische studies* bewijzen het voor de periode tijdens en na de laatste IJstijd: er is geen strijd en oorlog in egalitaire culturen van voor het patriërchaat, of dat nu jagers-voedselverzamelaarsters-culturen zijn tijdens de laatste IJstijd of culturen van vroege landbouwers direct na de laatste IJstijd. Oorlog is een recent verschijnsel.

Jung en het matriarchaat. Wij hebben tot dusver eenzijdig naar ons collectieve verleden gekeken. Wij zijn opgegroeid in een westerse cultuur die getekend is door dominantie, oorlog en geweld; een cultuur waar vervreemding, eenzaamheid, verslavingsproblematiek en agressie belangrijke issues zijn. Die problemen had men vroeger niet; sterker: die problemen heeft men ook niet bij gezonde inheemse culturen. De rol van de moeder en de vrouw in de oude en moderne *vreedzame* culturen van balans is tot dusver buiten beschouwing gebleven, maar daar begint nu getuige tal van antropologische studies verandering in te komen.

Ja, Jung is de profeet van het archetype van de Grote Moeder. Maar... het matriarchaat is echter meer dan een vroege en onderontwikkelde *psychische* fase in de bewustzijnsontwikkeling van de mens. Het is een concrete en gelukkige *cultuur-historische* en *sociale* fase in de geschiedenis van de mens.⁵ De hoofdpersoon van deze fase bij natuurvolken is de Grote Moeder. Indirect heeft Jung meegewerkt aan het leggen van de maatschappelijke basis voor het matriarchaat als vreedzame samenleving in balans.

Wat is beschaving? Door het onderzoek naar oude matriarchaten en de omgang met moderne inheemse culturen, wier vertegenwoordigsters ik op talloze internationale matriarchaatcongressen ontmoet⁶, pleit ik voor minder traditionele definitie van het begrip 'beschaving'. Is de westerse cultuur met de welhaast ingebouwde neiging tot agressie en oorlog in wezen wel zo beschaafd? Waarom mogen in de traditionele westerse visie staten pas beschaafd zijn als ze een groot grondgebied veroverd hebben, als zij gecentraliseerd zijn, een groot ambtenarenapparaat erop na houden, een belastingstelsel kennen en de mensen verdeeld zijn in de rangen en standen van onderdrukkers en onderdrukten? Stadslucht maakt wellicht machtige mannen vrij en vooral rijk, maar ondergeschikte mannen en vooral vrouwen en kinderen niet. Jung wendt zich in zijn tijd naar het Oosten en tracht een brug te slaan tussen Oost en West. Ook hij heeft cultuur- en maatschappijkritiek op wat ik nu beschouw als de patriarchale fase van de westerse beschaving.

2. Quispel, de gnosis en het matriarchaat

Gilles Quispel. Gilles Quispel is de nestor van de gnosis of te wel 'het innerlijk weten dat voortkomt uit innerlijke ervaring'. De liefde voor de gnosis wordt mijn redding tijdens de studie geschiedenis in de 70er jaren van de vorige eeuw. Deze studie ontwikkelt zich steeds meer in de richting van de sociaal-economische, politieke en militaire geschiedenis. De 20^e eeuw behaalt reeds in mijn studententijd de twijfelachtige eer de eeuw van de meeste oorlogen te zijn. Ik wil over andere dingen dan oorlog leren en onderga het min of meer gelaten en passief; ik wil leren over bewustzijn, ziel en geest. En zo kom ik voor de theologiestudie, die ik combineer met de studie geschiedenis al in het derde studiejaar terecht bij Gilles Quispel, de met Jung sympathiserende classicus en hoogleraar geschiedenis van het vroege christendom aan de Rijksuniversiteit te Utrecht én minnaar van de Zwarte Madonna. Over zijn liefde voor haar straks meer.

Quispel en de gnosis. Te Brussel koopt hij op aandrang van Jung in 1952 voor 35.000 Zwitserse franken de eerste van de dertien codices die in 1945 bij Nag Hammadi in Boven-Egypte zijn opgegraven. In 1956 zal hij Jung de vertaling van *Het Evangelie der Waarheid* uit deze eerste codex aanbieden ter gelegenheid van diens 80^e verjaardag. Jung meldt dat hij in de teksten veel dromen van patiënten herkent.

In datzelfde jaar 1956 reist hij af naar Egypte en bemachtigt met behulp van koningin Juliana, die zeer geïnteresseerd is in de gnostische geschriften, een kopie van de tweede codex. Een van de teksten hierin is het inmiddels wereldberoemde *Evangelie van Thomas*. Hij komt net op tijd weg, want zijn vertrek valt tijdens de Suezcrisis. Rond het uitwegvarende schip vallen de bommen uit de lucht.

Quispel en het matriarchaat. Quispel brengt mij niet alleen in contact met de gnosis maar ook met het begrip matriarchaat. Er is een samenhang want de ziel wordt door velen als 'vrouwelijk' opgevat. Quispel vertelt mij over de Zwitser Johann-Jacob Bachofen wiens werk hij ooit op een stille zaterdagmiddag in de universiteit van Leiden ontdekt heeft. Daarnaast laat hij mij in 1989 het opus magnum *The Language of the Goddess* van Prof. Dr. Marija Gimbutas uit Californië kopen. Ik vind haar overzicht van de symbooltaal van het vrouwelijke dan nog zo ingewikkeld dat het dure dikke boek jarenlang onaangeroerd in mijn boekenkast blijft staan... maar Quispel legt wel het zaadje voor mijn latere belangstelling voor oude culturen. En voor hun symbolen. Ook Jung heeft wat met beelden en symbolen. Hij meent dat je, in het doorgronden van beelden en symbolen als uitdrukkingen van archetypen, in feite werkt aan je eigen innerlijke ontwikkelingsproces, je individuatieproces.

Op zoek naar loutering. Mijn promotie bij Quispel in 1989 op het proefschrift *Op zoek naar Loutering. De ontwikkeling van de enkratitische ascese tot aan Fransiscus van Assisi* blijkt een uitzonderlijk zware bevalling.⁷ Ik hunker om het pad naar binnen te gaan maar de wetenschappelijke weg die ik moet afleggen, blijkt daar niet toe te leiden. Alles moet verifieerbaar zijn en met bikkelharde bewijzen onderbouwd. Iedere mystieke knipoog naar de werelden van licht bekend in gnosis en gnostiek, wordt, ook door Quispel, hardhandig afgestraft. Toch zet ik door al moest ik tijdens de rit met leedwezen vaststellen dat het promotie-onderzoek zich steeds meer in ascetische, wereldvreemde en vaak ook vrouwvijandige richting ontwikkelde.

Sterke vroeg-christelijke Vrouwen. Het onderzoek in de vroeg-christelijke teksten uit de Nag Hammadi-bibliotheek brengt mij in contact met Sophia, die in deze teksten nog de partner van de Allerhoogste mag zijn. Later worden ze verboden. Sophia krijgt in de gnostische teksten diverse namen als Barbelo en Protennoia en Pronoia of Voorkennis, Eva of Leven, Hypsiphronè of Groot Bewustzijn of Brontè of Volmaakt Bewustzijn.⁸ Wat een rijkdom! Via de vroeg-christelijke gnostische teksten maak ik kennis met Maria Magdalena als ingewijde en partner van Jezus.⁹ Tijdens dat promotie-onderzoek laat het bronnenmateriaal uit de patriarchale vroege en hoge middeleeuwen nauwelijks iets anders toe dan een ascetische verhaallijn. Al deze heilige dames uit het vroege christendom zullen in latere onderzoeken mijn volle aandacht krijgen. Na de 'patriarchale' fase van mijn promotie zal ik vanuit deze ervaring matriarchale tijden van daarvoor onderzoeken. En het begin van deze weg voert naar het Jungiaans Instituut te Nijmegen.

3. Afdalen naar het binnenste van de aarde in Malta met Jean Bolen

Jean Bolen. Wanneer het Jungiaans Instituut in oktober 2002 tien jaar bestaat, organiseert men een twee dagen durend symposium over Jung. Onder de sprekers bevindt zich Dr. Dieter Baumann, de oudste kleinzoon van Jung. Een andere illustere spreker is de Jungiaans psychiater en toenmalig professor aan de universiteit van Californië Jean Shinoda Bolen. Zij verwerft grote bekendheid met haar bestsellers *Godinnen in elke vrouw*, *Goden in elke man*, *Godinnen in de ouder wordende vrouw* en recentelijk *Urgent Message of the Mother*. Op het tweedaags symposium zal zij twee lezingen geven.

Afdalen in de onderwereld van de mythe. Tijdens haar eerste lezing op de eerste congresdag doet Bolen de orale traditie uit matriarchaten recht door als rechtgeaarde clanmoeder een vol uur lang in geuren en kleuren de mythe van Demeter en Korè te verhalen. Het gaat over de Griekse Moedergodin Demeter (van Gaia en Mater) die haar jonge dochter Korè kwijt raakt nadat zij

geschaakt wordt door Hades, de god van de onderwereld en hier tot een onvrijwillig 'huwelijk' gedwongen wordt.¹⁰ Het leven op aarde valt stil, alles gaat dood... nu wordt Kore dringend gezocht en gevonden in de onderwereld. Ik kom in de stilte en ervaar aan den lijve dat zij hier een bepaalde bedoeling mee heeft; zij vertelt de donkere volle zaal die ademloos luistert, meer dan een lang vervlogen mythe.

De betekenis van de mythe. Volgens Jung leven Godinnen en Goden als archetypen in de diepte van het *collectief onbewuste*; zij tonen zich in beelden of symbolen. Het zijn levende energieën uit een oud verleden, die het collectief onbewuste van de mens van nu bevolken.¹¹ In het *persoonlijk onbewuste* leven verdrongen psychische fenomenen; zij kunnen geheeld kunnen worden via archetypische beelden, symbolen en verhalen. Naar beelden en symbolen kijken en naar mythen en sprookjes luisteren krijgt door deze Jungiaanse invalshoek, diepere zin.

Op haar tweede lezing tijdens de tweede congresdag legt Bolen uit wat voor *betekenis* de mythische afdaling in de onderwereld voor ons kan hebben. Als voorbeeld neemt zij enkele patiënten die zij behandeld heeft en vertelt over de gang naar de eigen onderwereld die zij maakten. Hoe zij na afdaling in hun eigen donkere binnenwereld, soms geheeld en getransformeerd in de boven- en buitenwereld terug komen.

Afdalen naar het binnenste van de aarde in Malta. Op het symposium in 2002 vraagt Jean Bolen mij om haar vrouwengroep – door haar de 'goddessgang' genoemd – in juni 2003 rond te leiden op het eiland Malta. Over deze gedenkwaardige reis schreef ik een artikel dat op mijn website te vinden is getiteld *De gang in de diepe duisternis...met Jean Bolen op Malta*.¹²

In Malta bestaat een plek waar je daadwerkelijk in de onderwereld kan afdalen naar de tijd van de megalietenbouwers uit de Nieuwe Steentijd. Daar is piepkleine *Sleeping Lady* op de derde en laagste verdieping in de 'slangenput' gevonden. In de onderaardse tempel is er ook een *orakelkamer* en er zijn slaapruintes voor de tempelslaap of *incubatie*.

Het is hier diep in de aarde dat ik voor het eerst werkelijk bewust contact heb gemaakt met de Grote Moeder. Ik sta aan de grond genageld in haar diepe, vochtige en warme aarde; het is vlak voor de orakelkamer waar met rode oker patronen van de *levensboom* zijn ingeschilderd.

Achteraf begrijp ik dat de Moeder mij, die toen nog zo in het hoofd zat, letterlijk ge-aard heeft. In feite werd ik vanuit haar baarmoederlijke tempel opnieuw geboren, al besepte ik dat toen nog niet.¹³ Deze ervaring zal ik nooit vergeten en die dank ik aan Bolen en uiteindelijk aan... Jung.

Afdalen in een diepe aardkom. Direct al aan het begin van de reis wil het gezelschap, ondanks het volledig door mij dichtgespijkerde programma van vier korte dagen, afdalen in een gigantische ronde uitholling. Ongeduldig wijs ik hun de weg en wij dalen langs een pad voorzichtig in de diepte af. Boven moet de chauffeur lang wachten en het dagschema raakt volledig in de war. In de diepte beneden ons ontwaren we kleine topjes van bomen. Onder een kurkdroge zanderige spleet in de rots waar een overhangende rots voor beschutting tegen de warme zon zorgt, beginnen de Amerikaanse dames een ritueel met zang en dans.

De slang uit de diepte. Extase volgt wanneer een van de dames in de directe omgeving de schillen van de afgestoten huid van een slang vindt: hét symbool van transformatie en metamorfose. De slang zelf is het symbool van de Godin in haar zwarte onderwereld- fase. De *Sleeping Lady* is gevonden in de slangenput. De slangen staan voor spiralende magnetische aarde-energieën van onder de aarde. Hoe kan het mooier wanneer je op weg bent naar de *Sleeping Lady* en het onderaards heiligdom dat *Het Hypogeum* genoemd (van *hypo* of 'onder' en *Gaia* of 'aarde'). Na het ritueel wordt de slangenhuid omzichtig op een sjaal gedrapeerd. In een plechtige processie gaat de groep in ganzenmars de weg terug omhoog. Voorzichtig wordt de Godin de minibus ingedragen. Zij zal niet meer aan onze aandacht ontsnappen. Vier volle vier dagen ligt zij centraal

voarin op een kussen direct naast de chauffeur. Over de vele onverharde wegen gaan we op 'tempeljacht'. Maar de Godin verroert tijdens het vele schudden van de bus geen vin.

De levensboom. De wereld- of levensboom is een belangrijk symbool in matriarchale culturen: het verbindt de onderwereld van onder de aarde via de middenwereld van de wezens op de aarde met de bovenwereld van de kosmos. De levensboom wortelt in de onderwereld, waar de slang regeert. Via de stam of de middenwereld kom je in de bovenwereld van de kosmos. De zielen van overledenen wachten als vogels in de kruin van de wereldboom om vanuit de onderwereld opnieuw te incarneren in het lichaam van hun aardse moeder.

Bekend is de betekenis van de ruggengraat als microkosmische 'levensboom' in het menselijk lichaam. Twee slangen, de donkere en de lichte wentelen zich als Kundalini-energie om de ruggengraat omhoog. Zij brengen bij hun beider ontmoeting in voorhoofd bij het derde oog een gevleugeld kosmisch bewustzijn tot stand. De vogel rijst op als een phoenix uit de top van de as van de levensboom. Slang, boom en vogel zijn veel gebruikte symbolen in oude culturen. Hieruit blijkt dat matriarchale culturen terdege op de hoogte zijn van zowel de macrokosmische als microkosmische betekenis.

4. De Zwarte Madonna, de grote liefde van Gilles en Lien Quispel

De Zwarte Madonna, de grote liefde van Gilles en Lien Quispel. Mijn band met de Zwarte Madonna dateert van 1975. Dan hoor ik als jonge studente Gilles Quispel voor het eerst spreken over de Zwarte Madonna.¹⁴ Hun leven lang zijn Gilles Quispel en zijn vrouw Lien vereerders van de Zwarte Madonna en bezoeken zij haar bedevaartplaatsen. Ik citeer uit Quispel's Zwarte Madonna-artikel uit 1985 getiteld *'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is'* het volgende:

*'Lang voordat de mensheid het gebed 'Onze Vader die in de hemel zijt' leerde bidden, bad ze tot 'Onze Moeder die in de aarde zijt'. Deze periode wordt wel aangeduid als het matriarchaat.'*¹⁵

Daarna volgt: *'Dankzij de inzichten van Bachofen, dankzij de analytische psychologie van Jung en niet in de laatste plaats door de vondst van de zogenaamde Nag Hammadi-boeken... kreeg ik zicht op de Moedergodin uit de prehistorie en antieke cultuur, kon ik de dieper liggende betekenis van symbolen van het vrouwelijke beter gaan begrijpen en werd het vrouwelijk aangezicht van het goddelijke binnen de joods-christelijke traditie steeds duidelijker voor mij. Zo kon ik de God van mijn studenten veranderen, milder en lieflijker maken.'*¹⁶

Van de Zwarte Venus uit de Oertijd tot de Vrouwe in Openbaring. In het artikel verbindt hij verschijningsvormen van de Moedergodin op transculturele wijze. Hij begint met de zwarte Venus van Lespugue, gesneden uit een zwarte mammoettand uit 23.000 v. Chr. om aan te geven dat jagers-verzamelaarsters-culturen uit de IJstijd de donkere manifestatie van de Oermoeder al kennen.¹⁷ Dan komt uit de periode van de vroege landbouwers na de IJstijd, de megalitische graftome uit Newgrange in Ierland, aan de orde. Hier wordt ieder jaar op 21 december vanuit de duistere baarmoederlijke ruimte het eerste licht geboren.¹⁸ Verder gaat het naar Efese; hier is Paulus een donkere Artemis in Efese tegengekomen. En dan die kop waar hij iedere student en journalist in zijn tijd mee weet te betoveren: *'De Here was gehuwd'*.¹⁹ Met wie dan wel? Met Asjera die later Wijsheid of Sophia wordt genoemd. Wijsheid uit het Oude Testament is donker, net als de Zwarte Madonna uit de christelijke tijd. In feite is zij een voortleven van de donkere kant van het universeel vrouwelijke: vrouw Wijsheid of Sophia. Met een illustratie uit Spanje van 1000 na Chr. tekening besluit het artikel: het is de aardse en zwarte vrouw uit Openbaring, de manifestatie van Wijsheid in de eindtijd.²⁰

De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd. Nadat ik jaren druk ben met het inventariseren en classificeren van 40.000 jaar oude vrouwelijke symbolen en dat alles rangschik in een overkoepelend

vrouwelijk symboolsysteem²¹, lukt het in maart 2015 het langverwachte boek te schrijven over de Zwarte Madonna. De titel luidt *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd. De Moeder van Donker en Licht en haar dochter Maria Magdalena*. Ik benader het zwarte vanuit allerlei invalshoeken zoals de kosmologie, de alchemie, de dieptepsychologie, de neuropsychologie, de nieuwe geomantie en tot slot de kunstgeschiedenis.²² In feite maak ik in het boek een kruisbeweging: het goddelijk vrouwelijke toont zich in de verticale balk van het kruis van het kosmische Begin tot aan de dag van nu; in de horizontale as maakt zij de tijdslijn van de vroegste menselijke geschiedenis, via prehistorische en klassieke culturen tot heden.

5. Over de Zwarte Madonna en de Witte

De Witte Madonna. Een van Quispel's boutestellingen luidt: *'De Witte Madonna in onze tijd is de blanke..zij weerspiegelt het ideaalbeeld van de man...De Zwarte Madonna daarentegen is ouder en oorspronkelijker'*. Hij heeft gelijk, althans in kunsthistorisch opzicht. De Zwarte Madonna is de matriarchale en de Witte de patriarchale. De Witte Madonna staat onder God de Vader. De Zwarte niet. De Witte is Maagd en Moeder. Zij is de Moeder-Maagd, verheven boven de aarde, onmenselijk volmaakt, helemaal perfect en opkijkend naar de hemel. Zij is niet meer ge-aard. Losgekomen van de aarde stijgt zij op naar de hemel en wordt zij in de hemel opgenomen. Zij staat boven en buiten de aarde, buiten de lichamelijke en buiten de seksualiteit. Zij is zonder zonde en schuld. Wanneer zij haar kind draagt, buigt zij vol goede moederlijkheid het hoofd naar beneden. Zij is de brave opofferende moeder, die lijdt en alles in liefde duldt. Met haar voet vertrappt zij de slang; deze staat in het patriarchaat niet meer symbool voor de aardkrachten maar voor... de duivel.

De Zwarte Madonna. Majesteitelijk zit zij in koninklijk gewaad op een troon; het gezicht streng en gesloten. Haar ogen zijn groot ten teken dat zij veel ziet. Zij zijn strak naar voren gericht op een punt in de oneindigheid van de kosmos; zij kijkt door de sluier van de zichtbare werelden heen.²³ Zij heeft manvrouwelijke trekken; zij is Moeder én Vader.²⁴ Haar handen zijn buitenproportioneel groot ten teken dat zij met die uitvergroete handen heel veel voor de lijdende mens kan bewerkstelligen.²⁵ In vele gevallen schiet zij het eenvoudige volk te hulp; haar beschermende kwaliteiten liggen op velerlei gebied.²⁶

Haar Zoon is geen baby meer. Zij houdt in een aantal gevallen haar zoon niet vast, zij raakt hem niet aan. Dat hoeft ook niet want hij is veel groter uitgevallen dan een normale baby; soms is hij uitgegroeid tot een mini-volwassene met mannelijke trekken. Hij is ruwer en minder precies uitgevoerd dan zijn Moeder en ook dit heeft symbolische betekenis. Zij stelt haar Kind, op weg naar menswording, op de proef en initieert het in een lang proces.²⁷

De heren in haar gezelschap. In haar buurt zijn tal van andere mannelijke personages zoals de Groene Man of mannelijke partnerheiligen zoals de Heilige Amadour, de Heilige Rochus en de Heilige Blasius. Ze komen mét haar voort uit een voor-christelijk verleden wanneer de Moeder nog samen is met haar Zoon-Minnaar.²⁸ De Zwarte Madonna van Rocamadour is genoemd naar de naam van de Heilige Amadour of Amator, letterlijk 'geliefde'.²⁹ Dit maakt de Zwarte Madonna de gelijkwaardige tegenhanger van God de Vader in de hemel; zij is Moeder Aarde. Zij is volgens Anna Fedele die onderzoek doet naar de Nieuwetijds-pelgrim die de Zwarte Madonna-centra frequenteert, hét symbool van 'empowerment' voor vrouwen.³⁰

De Zwarte Madonna speelt met donker én licht. Vaak is de mens op haar donkere schoot lichtend wit. Je ziet het bij de Zwarte Madonna van de Hoop, de Zwarte Madonna van Pont Saint Floret en tal

van anderen.³¹ Uit de duisternis van haar baarmoeder, te vergelijken met de binnenwereld van de ziel, baart zij het licht.

Soms heeft zij een donker gelaat maar toont twee witte handen, zoals de Zwarte Madonna van Le Puy.³² Soms toont zij een zwarte en een witte hand zoals de Zwarte Madonna van Chastreix van voor haar restauratie.³³ Voor de Zwarte Madonna zijn donker en licht twee kanten van dezelfde medaille. Die kennis hadden zij in oude culturen nog.

In latere patriarchale culturen worden licht en donker van elkaar gescheiden. De donkere aarde wordt als slecht ervaren evenals de materie, het lichaam, de seksualiteit, de vrouw, het vrouwelijke en de ziel. De Zwarte Madonna moet nu weg en dat is de reden dat tot op de dag van vandaag zoveel Zwarte Madonna-beelden door de kerkelijke autoriteiten worden witgewassen.³⁴

De Zwarte Madonna en de maan. Oude culturen zijn lunaire- of maanculturen. Zij zijn gericht op de wisselingen van de gestalten van de maan door de maan(d) heen: het gaat van het eerste kwartier, via volle maan en laatste kwartier naar donkere maan, wanneer het volledig donker is. Tijdens donkere maan doen de vrouwen van de clan of stam – zij zijn in allerlei leeftijdsgroepen – het volgende. Zij zonderen zich af in een grot of maanhut en rusten. Die vrouwen die menstrueren, doen dit samen, zittend op zachte mossen op de aarde. Zij laten hun heilige bloed vloeien in de aarde.³⁵ Zij zingen en vertellen elkaar oude wijze verhalen. Daarna sjamaniseren en schouwen zij.

De donkere rechterhersenhelft als toegang naar de ziel. Zij dalen af in hun donkere en oudere rechterhersenhelft en gaan de binnenwereld van de ziel binnen.³⁶ Schouwen is van oudsher een specialiteit van vrouwen. Voor mij is het een openbaring geweest te ontdekken dat zelfs bij de tempels van Moedergodin Nehalennia uit Zeeland en De Drie Moedergodinnen of Matronen uit Duitsland, tot in de Romeinse en vroeg-Germaanse periode is geschouwd en georakeld. Wij hebben de pythia's van het Noorden teruggevonden.³⁷

Na het intieme samenzijn van vrouwengroepen in oude en moderne inheemse culturen tijdens de donkere maan, breekt de tijd van de pre-ovulaire periode. Er is weer nieuwe energie om van alles in het volle daglicht van de buitenwereld te ondernemen. Vrouwen leven sinds een lange evolutionaire periode met de wisseling van donker naar licht, van binnen naar buiten, van de rechterhersenhelft naar de linker, van lichaam naar ziel.

De linkerhersenhelft. De rationele en analytische linkerhersenhelft die met de linkerkant van het gezicht kruislings in verbinding staat met de rechterkant van het lichaam, is vaak de dominante kant. Deze helft speelt in het dag- of waakbewustzijn de eerste viool en overstemt de rest. Wanneer je in een duistere, rustige omgeving door een diepe buikademhaling de linkerhelft tot rust en stilte brengt, wordt de rechterhelft actief. Vanwege dit spel met donker en licht, kunnen vrouwen de beide hersenhelften goed integreren en synchroniseren: zij hebben een gemiddeld 20% dikkere verbinding tussen beide helften, het zogenaamde corpus callosum.³⁸ Dat zou volgens Rebecca Orelane de reden zijn dat zij zich in verleden en heden manifesteren als bewaarsters van vrede en harmonie.³⁹

6. De Zwarte Madonna, populair bij de pelgrim van de Nieuwe Tijd

Een nieuw type pelgrim. Zowel Jung als Quispel zouden zeer geïnteresseerd zijn geweest in het nieuwe type pelgrim dat zich massaal op weg begeeft naar Mariale centra.⁴⁰ Ze gaan met name op pad naar de centra van de Zwarte Madonna, die hier vaak in combinatie met Maria Magdalena vereerd wordt.⁴¹ Het zijn vaak vrouwengroepen waar zich incidenteel een enkele man bij aansluit. Zij voelen een band met oude matriarchale culturen en moderne niet-westerse inheemse culturen, waar men ook nu nog een traditie kent van sterke onafhankelijke vrouwen. Deze ontraditionele

'nieuwe' pelgrims zijn vaak van Rooms-Katholieke komaf. Ze hebben zich echter van hun katholieke milieu en opvoeding gedistancieerd, zonder dit volledig los te laten.

Moeder Aarde spiritualiteit. Anna Fedele onderzoekt dit nieuwe type pelgrimsgroepen. Zij doet 'veldwerk', gaat mee op pelgrimages en interviewt de veelal vrouwelijke pelgrims. Ze typeert ze als een merkwaardige synthese tussen 'de wereldwijde godinbeweging' en 'New Age' aan de ene kant en de christelijke traditie aan de andere kant.⁴² De Nieuwetijds-pelgrims zien zichzelf als een voortzetting van de voor-patriarchale godincultuur. Fedele bezigt voor de godincultuur de term 'neopaganisme' maar de pelgrims geven aan niet met deze term academisch 'gelabeld' te willen worden.⁴³ Zij geven de voorkeur aan 'feministische spiritualiteit' of 'godin-spiritualiteit'. Ze leggen de nadruk op het begrip 'spiritualiteit' dat niet gebonden is aan enige religie.⁴⁴ Fedele's stelt vast dat zij de Madonna en Maria Magdalena op onorthodoxe wijze trouw blijven. Ze nemen veel over van de ouderwetse volksvroomheid rond Maria maar steken de Maria-verering in een 21^e eeuwse jas.⁴⁵

Zwarte Madonna-centra op krachtplaatsen. Zwarte Madonnacentra liggen vaak op kruisingen van energielijnen van de aarde: het zijn krachtplaatsen. Vaak is er een cluster van landschapselementen aanwezig om deze bijzondere plaatsen te markeren. Het gaat vaak om een bron in een grot; soms ligt deze grot in een dal, soms op de flank van een berg en weer een andere keer ligt de bron boven op de berg. Dan zijn er bijzondere bomen in de buurt. Ook worden de plaatsen gemerktekend door de aanwezigheid van grote stenen: een menhir, een dolmen, een steencirkel of een enkele of dubbele steenrij.⁴⁶ Het zijn de sporen die landbouwende megalietenbouwers achterlaten.

Daarna komen Kelten, Romeinen en Christenen; zij stapelen achtereenvolgens hun heiligdommen op de krachtplaatsen, die meestal ver van de bewoonde wereld liggen. Deze plekken liggen ook vaak op breuklijnen. Het water uit de bronnen op deze breuklijnen komt van diep uit de aarde en is hier zeer geneeskrachtig.⁴⁷ Er gebeuren 'wonderen'. Diverse Zwarte Madonna's tonen in hun naam dat zij bronmadonna's zijn.

Breuklijnen. Bij dit soort plekken komt serotonine vrij; mensen gaan zich rustig en gelukkig voelen en krijgen soms visionaire ervaringen.⁴⁸ Zij genezen er, getuige de vele dankbetuigingen aan het adres van de huidige bewoonster, de Zwarte Madonna. Ook doen zich op breuklijnen lichtverschijnselen voor. Tegenwoordig worden ze ook wel 'plasmabollen' genoemd. In het Nederlandse volksverhaal gaan deze lichten door voor 'spoken' of 'witte wieven'.⁴⁹ De plantengroei reageert op de breuklijnen. Er groeien vaak doornige struiken: diverse Zwarte Madonna-beelden zijn genoemd naar hun vindplaats in het Doornbos of de Hulst.⁵⁰

Aarden. Het eerste wat het nieuwe type pelgrim doet is aarden of gronden, dat wil zeggen zich verbinden met de aarde. Zij zoeken het vortex-punt op. Dat is het punt waar de magnetische yin-energie rechtsom spiralend van onder het aardoppervlak naar boven stroomt. Deze energie vormt zo de schaal, het vat, de kelk of de graal voor de kosmische yang-energie die linksom vanuit de komos naar beneden stroomt.⁵¹ De Zwarte Madonna in de crypte (van het Griekse 'verborgen') bevindt zich vaak op zo'n vortexpunt, zo heeft Petra van Cronenburg bewezen.⁵² Het blijkt bijzonder vruchtbaar het verschijnsel van de Zwarte Madonna te onderzoeken vanuit nieuwe wetenschappelijke disciplines als de sacrale landschapskunde en de geomantie.⁵³

Rituelen. Bij aankomst op de krachtplaats zoeken de Nieuwe-Tijds-pelgrims voor hun rituelen een rustige plek in de natuur op. Er wordt gezongen, gedanst en een invocatie uitgesproken. Er worden bloemen, fruit en soms een kristal geofferd. Ook offeren menstruerende vrouwen aan de aarde hun menstruatiebloed dat thuis al met water vermengd is.⁵⁴ Dit is een belangrijk ritueel; hiermee stellen

zij zich in verbinding met Maria Magdalena die zij niet alleen zien als Bruid van Jezus maar ook als Bruid van Christus.

Deze pelgrims richten zich niet meer op de Witte Madonna of Maria de maagdelijke Moeder maar op Maria de Bruid. In feite vervult de Zwarte Madonna het derde aspect in de oude godin-triade: die van oudere en wijze Grootmoeder. Zij is de doodsgodin die vanuit de dood nieuw leven schenkt. Zij is daarom naast doodsgodin ook geboortegodin.

Tijdens de rituelen werken de pelgrims met energie en doen 'energie-werk'. Zij ontlene deze technieken zowel aan oude matriarchale godinculturen als aan moderne inheemse tradities.⁵⁵

7. Afdalen naar de Zwarte Madonna

De gang naar beneden is de gang naar binnen. Na buiten goed ge-aard te zijn, begeeft de pelgrimgroep zich naar binnen en daalt in principe af naar de crypte. In een aantal gevallen staat de Zwarte Madonna nu nog steeds waar ze vroeger altijd stond: beneden in de crypte naast de bron met geneeskrachtig water. De mensen nemen plaats in de buurt van het beeld. Ze verbinden zich met het energieveld van de Madonna en nemen dit in zich op. Zij stellen zich open voor haar energie.⁵⁶ Zij weten zich deel van een bezielde wereld waar haar levenskracht of energie vol aanwezig is. Ze voelen warmte, ontvangen boodschappen en visioenen. Later beschrijven ze elkaar de effecten van energieën en hun ervaringen.⁵⁷

Vervolgens bereiden zij zich voor op de eigen individuele 'onderwereldervaring'. Zoals Jean Bolen hiervoor ook al deed, interpreteren de pelgrims de 'onderwereld' in Jungiaanse termen. Ze dalen af in de eigen onderwereld van het onderbewuste. Gezeten aan Haar voeten is er ruimte om de onmacht, de woede, het verdriet, de schaamte en de schande en het hele scala aan verdere emoties toe te laten.

De pijn en de heling van de pijn. Er zijn frustraties over het opgroeien in de patriarchale cultuur van gezin en school en het zich als volwassene hierin moeten handhaven. Er is soms verdriet om het bereiken van de menopauze en het ouder worden. Vrouwen ervaren pijn rond onderdrukking, seksueel misbruik, verkrachting, moeilijke geboortes, medicalisering van ziekten en depressies.⁵⁸ Soms komen ze om een eerdere abortus te verwerken.⁵⁹

Anna Fedele schrijft dat vrouwen in een patriarchale wereld leven in een spagaat. Ze worden gesocialiseerd om het lieve meisje te zijn, de goede echtgenote en moeder maar moeten tegelijk succes hebben in een competitieve en mannelijke werksfeer. Het heeft gezorgd voor een vervreemding van hun lichaam, het zorgt voor ziekten en een gebrek aan eigenwaarde.⁶⁰

De mannen binnen de pelgrimgroepen verwerken hun gevoel van afwijzing, minderwaardigheid en kwetsbaarheid wanneer ze eerder niet konden voldoen aan de verwachtingen van het patriarchale manbeeld.⁶¹

De pelgrims komen tot de kern van hun lijden, worden het zich bewust, benoemen het, accepteren het, verwerken het en transformeren het. Zo maken allen de gang naar eigen binnenwereld en houden een vaak onuitwisbare herinnering over aan deze existentiële ervaring. De ontmoeting met de Godin van de Onderwereld brengt hun bij hun diepste zelf.

Het donkere herwaarderen. Tijdens het patriarchaat wordt het donker niet meer als noodzakelijke tegenhanger van licht gezien; het donker wordt slecht. In het bewustzijn van de mensheid ontstaat nu het beeld van de hel. Auteur en antroposofe Daniëlle van Dijk stelt in navolging van Rudolf Steiner dat met name in de Grieks-Romeinse cultuurperiode het volgende gebeurt:

*'na de dood konden de mensen in deze tijd ook niet meer opstijgen naar de hoge lichtwerelden. Zij konden geen nieuwe inzichten en inspiratie meer opdoen'.*⁶²

Het is de tijd waarin de ziel van de mens volledig afgesneden raakt van de wereld van de geest en het licht in hem of haar zelf. De ziel wordt zwaar van schuld en schaamte en vervreemdt van zichzelf. De

ziel wordt de gevangene van het lichaam; het lichaam de kerker van de ziel. De vleugels van de ziel verdwijnen. De ziel verpietert en wordt vergeten. De mens is volledig op het kleine ego en de buitenwereld gericht.

Door het eren van de aarde, de materie, het donkere, het fysieke- en het ziele-lichaam, probeert de Nieuwetijds-pelgrim de patriarchale splitsing tussen licht en donker, hemel en aarde en lichaam en ziel-geest in zichzelf op te lossen, dit alles te integreren. De Zwarte Madonna, die van oudsher speelt met licht en donker, helpt.

Dr Annine van der Meer, februari 2016.

¹ Annine van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd. De Moeder van Donker en Licht en haar dochter Maria Magdalena*, Den Haag, 2015, 23 n 50.

² Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 24.

³ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 25.

⁴ Zie www.anninevandermeer.nl onder artikelen voor verslagen van tal van matriarchaatscongressen; Steve Taylor, *The Fall. The insanity of The Ego in Human History and The Dawning of A New Era*, Alresford UK, 2005.

⁵ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 25 n 63 en 64 met verw. naar Erich Neumann en de kritiek van godin-onderzoeker Carol Christ.

⁶ www.anninevandermeer.nl onder artikelen: 2015 twee congressen in Rome; 2011 congres in Sankt Gallen; 2010 congressen in Rome en Winzer en Hambach in Duitsland; 2009 congres in Toronto.

⁷ Annine van der Meer, *Op zoek naar Loutering. De ontwikkeling van de enkratitische ascese tot aan Franciscus van Assisi*, Hilversum, 1989.

⁸ Annine van der Meer, *Van Sophia tot Maria. De Wedergeboorte van de verborgen Moeder in de 21^e eeuw*, Geesteren, 2009, h 18, 19 en 20.

⁹ Van der Meer, *Van Sophia tot Maria*, h 15.

¹⁰ Annine van der Meer, *Van Venus tot Madonna, een verborgen geschiedenis*, Den Haag, 2006, 2015 (derde druk), 331.

¹¹ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 23, 24, 25; Wim Bonis, 201.

¹² Zie www.anninevandermeer.nl onder artikelen 2003.

¹³ Deze ervaring leidde mede tot het schrijven van het boek *Van Venus tot Madonna, een verborgen geschiedenis* uitgekomen in 2006. Het eerste hoofdstuk van deel 2 De Zomer, in feite het begin van het boek, handelt over Malta.

¹⁴ Annine van der Meer, *Van Sophia tot Maria. De Wedergeboorte van de goddelijke Moeder in de 21^e eeuw*, Geesteren, 2008, nawoord, 256. Hierna afgekort als VSTM.

¹⁵ Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is', *Uit naam van de Godin. Een oproep tot (innerlijke) emancipatie*, Heleen Crul ed., Haarlem, 1985, 37-54, 37.

¹⁶ Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is', *Uit naam van de Godin. Een oproep tot (innerlijke) emancipatie*, 38.

¹⁷ Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is', *Uit naam van de Godin. Een oproep tot (innerlijke) emancipatie*, 36-37; zie hierover Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 85.

¹⁸ Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is', *Uit naam van de Godin. Een oproep tot (innerlijke) emancipatie*, 42; zie hierover Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 92.

¹⁹ Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is', *Uit naam van de Godin. Een oproep tot (innerlijke) emancipatie*, 47; zie over Asjera van Israël mijn boeken *Venus tot Madonna*, Den Haag, 2006, 2015 dl IV h 1-8; *Van Sophia tot Maria*, Geesteren, 2008, 140-145 over Asjera; *Venus Is Geen Vamp*, Geesteren, 2009, register onder Asjera; en met name voor de laatste ontwikkelingen in het onderzoek *The Language of MA*, Den Haag, 2013, register onder Israel voor Asherah, Qudshu en Shaddai.

²⁰ Gilles Quispel, 'De Zwarte Madonna onze moeder die in de aarde is', *Uit naam van de Godin. Een oproep tot (innerlijke) emancipatie*, 52-53.

-
- ²¹ Zie mijn boeken *Venus is geen Vamp. Het vrouwbeeld in 35.000 jaar Venuskunst* uit 2009 en *The Language of MA the primal mother. The evolution of the female image in 40,000 years of global Venus Art*, Den Haag, 2013.
- ²² Annine van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd. De Moeder van Donker en Licht en haar dochter Maria Magdalena*, Den Haag, 2015 h 1 'Het Zwarte, belicht vanuit verschillende invalshoeken' met kosmogonie, kosmologie, alchemie, dieptepsychologie, neuropsychologie, de nieuwe geomantie en kunstgeschiedenis.
- ²³ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 219.
- ²⁴ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 219.
- ²⁵ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 219.
- ²⁶ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 227-29.
- ²⁷ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 223-25.
- ²⁸ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 225-26.
- ²⁹ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 121, 226.
- ³⁰ Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna. Gendered power strategies in alternative pilgrimages to Marian shrines', *Gender and Power in Contemporary Spirituality: Ethnographic Approaches*, Anna Fedele, Kim Knibbe eds., New York Routledge, 2013, 96-114, 1-22, 12.
- ³¹ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 21 met twee vb, 144, 162.
- ³² Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 24, 104.
- ³³ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 240-41.
- ³⁴ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, h 9 par 10, p. 239-241 voor de vele voorbeelden.
- ³⁵ www.anninevandermeer.nl artikelen 2015 'De Zwarte Madonna en Maria Magdalena, krachtbronnen voor de vrouw van vandaag'.
- ³⁶ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 27.
- ³⁷ Annine van der Meer, *Nieuw Licht op Nehalennia. Een Zeeuwse Moedergodin uit de vaderlandse geschiedenis*, Den Haag, 2015 en *De Drie Dames uit Duitsland. De Matronen en Nehalennia Moedergodinnen uit de vaderlandse geschiedenis*, Den Haag, 2015, zie voor het schouwen met name het voorlaatste hfdst uit het Matronen-boek.
- ³⁸ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 28.
- ³⁹ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 29 n 29; van *Venus tot Madonna*, 492.
- ⁴⁰ Anna-Karina Hermkens, Willy Jansen, Catrien Notermans eds., *Moved by Mary: The Power of Pilgrimage in the Modern World*, Farnham Ashgate, 2009.
- ⁴¹ Anna Fedele, 'Reversing Eve's curse: Mary Magdalene, Mother Earth and the Creative Ritualization of Menstruation', *Journal of Ritual Studies* 28 (2) 2014, 23-35, 23.
- ⁴² Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna, 96-114, 1-24, 2; Anna Fedele, 'Reversing Eve's curse: Mary Magdalene, Mother Earth and the Creative Ritualization of Menstruation', 23 benadrukt in dit artikel de achtergrond van de 'wereldwijde godinbeweging'.
- ⁴³ Anna Fedele, 'The Metamorphoses of Neopaganism in traditionally catholic countries in Southern Europe', *Sites and Politics of Religious Diversity in Southern Europe*, José Mapril, Ruy Llera Blanes eds., Brill Leiden, Boston, 2013, 51-72.
- ⁴⁴ Anna Fedele, 'Reversing Eve's curse: Mary Magdalene, Mother Earth and the Creative Ritualization of Menstruation', par 'Goddess Wood and the Sacralization of Menstruation', 24
- ⁴⁵ Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna, 96-114, 1-24, 4, 15.
- ⁴⁶ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 34.
- ⁴⁷ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 34.
- ⁴⁸ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 34; zie www.anninevandermeer.nl artikelen 2015 'Laad je op aan de Zwarte Madonna'.
- ⁴⁹ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 34-35; Susan Rennison, *Afstemmen op de Kosmos, Electromagnetische en spirituele evolutie*, 2008, Ne. vert. Deventer, 2010, 66 spreekt van van 'natuurlijke zelfoplichtende formaties en vermeldt het onderzoek en een foto van de Russische onderzoeker A. Dmitriev.
- ⁵⁰ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 35.
- ⁵¹ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 31 n 105 en 37 n 147; Susan Renisson, *Afstemmen op de Kosmos*, 168 vermeldt yin- en yang-lijnen; Jaap van Etten, *Geschenken van Moeder Aarde'. Aarde energieën, vortexen, lijnen en rasters*, Amsterdam, 2013, 86 vermeldt dit ook.
- ⁵² Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 37 n 147.

⁵³ Van der Meer, *De Zwarte Madonna van Oer- tot Eindtijd*, 30-31, 33.

⁵⁴ Anna Fedele, *Looking for Mary Magdalene: Alternative Pilgrimage and Ritual Creativity at Catholic Shrines in Contemporary France*, Oxford University Press, 2012; Anna Fedele, 'Reversing Eve's curse: Mary Magdalene, Mother Earth and the Creative Ritualization of Menstruation', 27; www.anninevandermeer.nl artikelen 2015 artikel 'De Zwarte Madonna en Maria Magdalena, krachtbronnen voor de vrouw van nu'.

⁵⁵ Anna Fedele, 'The Metamorphoses of Neopaganism in traditionally catholic countries in Southern Europe', 57-59 noemt de oudere Andes-tradities waar de Inca's uit voortkomen en de neo-Conchero-traditie uit Mexico waar de Maya's en Azteken uit voortkomen.

⁵⁶ Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna', par 'Gendered empowerment and healing', par 'Contacting the energy of the Black Madonna, 9 n 31; Anna Fedele, 'The Metamorphoses of Neopaganism in traditionally catholic countries in Southern Europe', 56.

⁵⁷ Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna', par 'Gendered empowerment and healing', par 'Contacting the energy of the Black Madonna, 9.

⁵⁸ Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna', par 'Gendered empowerment and healing', 16, 18.

⁵⁹ Judith Samson, 'Sexuality and Gender Discourses at European Pilgrimage Sites, diss. Nijmegen, 2012; Judith Samson, EU Criticism in Two Transnational Anti-Abortion Movements', *Old Routes, new Journeys: Gender, Nation and Religion in Europe*, Willy Jansen en Catrien Notermans eds., Farnham, Ashgate, 2012; Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna', 14 n 38.

⁶⁰ Anna Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna', par 'Gendered empowerment and healing', 17.

⁶¹ Fedele, 'Black' Madonna versus 'white' Madonna', 15-16 n 41.

⁶² Daniëlle van Dijk, *Het Christusbewustzijn. Een moderne Inwijdingsweg*, Zeist, 2008, 45-46 citeert Rudolf Steiner, *De christelijke inwijding en de mysteriën van de oudheid*, GA 8, Zeist, 2000.